

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

Niels Jensen: Genforeningen i Skærbæk

Erland Møller: En retssag på Gramgård

Bjørn Svensson: Kampestensmuren

Viggo Petersen: En flyvemaskineopfindelse

En efterlysning

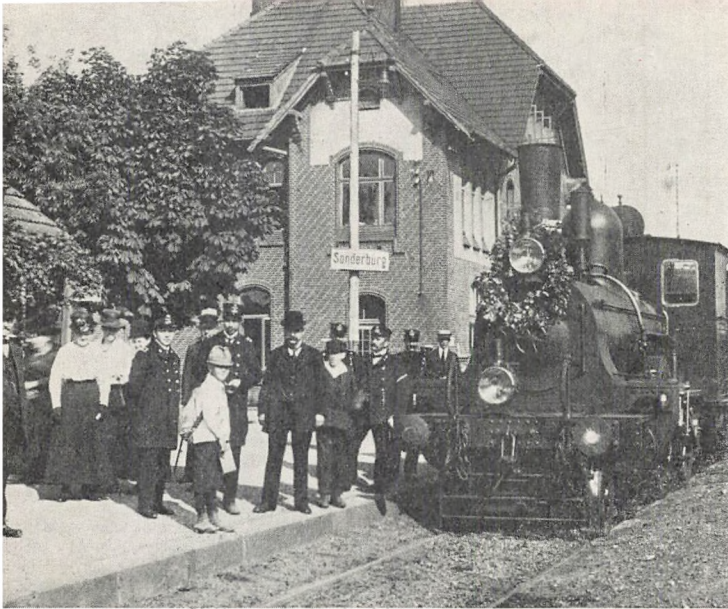
Senius Tiedemann: En ung nordslesviger under fremmedherredømmet

Bog anmeldelser

JUNI

6 · 1970

46. ÅRG.

Et af de typiske tegn på en dansk fremtid i overgangstiden var de danske lokomotiver med deres rød-hvide »slipe« om skorstenen og »venlige fløjt«. Her er det første danske tog nået til Sønderborg.

Læs videre i »Nordslesvig 1920-1970. Historisk billedbog«, som redaktørerne Eskild Bram og Ole Bech har skrevet teksten til, og se de mange billeder, hvor af de aller fleste nu offentliggøres for første gang. Udgiven af Historisk Samfund for Sønderjylland. Sælges til favørpris 35.- kroner incl. MOMS. Ekspedition: Landsarkivet, Abenrå. Telefon (046) 2 46 83.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Sydslesvigs amtskreds

VORT SOMMERPROGRAM 1970

Fredag den 19. juni 1970

Kl. 19,30 samles vi på Søndertorv i Flensborg til aftenvandring. Lars H. Schubert vil fortælle om Søndertorv samt lidt om Holmen. – Derefter aflægges vi besøg på byarkivet i rådhuset. Dr. Schütt tager imod og fortæller om sit arbejde.

Fredag den 3. juli 1970

Kl. 19,30 samles vi på skolepladsen ved den danske skole i Kappel. Skoleleder Gerhard Wehlitz vil ledsage os på en tur igennem byen Kappel og fortælle lidt om byens historie. – I tilknytning hertil drikkes der kaffe på skolen.

Søndag den 23. august 1970

Kl. 14,30 samles vi på skolepladsen ved den danske skole i Satrup-Angeln. Museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, fortæller om Satrupholm. Efter kaffebordet tager vi ud i marken. På tilbagevejen besøges kirken i Satrup.

Alle medlemmer og interesserede er velkommen! De bedes allerede nu notere de ovennævnte terminer.

Med venlig hilsen

p. st. v.

Lars H. Schubert
formand

Om kongebesøget i Skærbæk 1920 fortæller karetmager Niels Jensen: Efter kongens ridt over grænsen og festen på Dybbøl, kørte kongefamilien rundt og besøgte forskellige byer i landsdelen. Dagen efter Dybbøl besøgte han således Tønder, og da det var det nærmeste for os i Skærbæk tog mange derud, idet der på programmet ikke var afsat besøg her i byen. Kort før vi skulle med toget, kom der telegram, at kongen dagen efter, når han skulle besøge Ballum og Løgumkloster, også ville komme til Skærbæk, efter sigende fordi kongen skulle have lagt mærke til det smukke resultat af afstemningen, og derfor ønskede at besøge byen. Da der ikke var tid til at vælge nye udvalg, måtte det fra afstemningen i gang igen; før toget gik, nåede vi dag at få organiseret mandskab til at plukke gran i skoven og køretøjer til at hente det grønne. I Tønder lånte vi flagene, de havde brugt der, og som blev taget ned, da kongefamilien var kørt videre. Flagstænger havde vi fra afstemningen, kommunen lod rejse en stor æresport i hver ende af torvet, hvor modtagelsen skulle finde sted, og ved frivillig arbejdskraft rejstes i løbet af formiddagen en flagallé fra Landbohjemmet til enden af Storegade, og alle smykkede deres huse med gran og blomster, som de kunne få ved vognene, der kørte rundt dermed. Kongefamilien skulle komme fra Ballum og køre videre til Løgumkloster, og da den ankom ved 2-3 tiden, var det hele færdigt. Flere hundrede mennesker fra byen og omegnen var samlet på torvet for at byde velkommen, og det sås tydeligt, at kongen var meget bevæget over den smukke modtagelse. Efter at sognerådsformand Andreas Nielsen havde budt velkommen, og kongen havde talt, gik kongen og dronningen rundt og hilste på så mange, det var dem muligt. Forsamlingen sprængte helt politiets afspærring, og både prinserne og flere civile måtte danne kæde om kongeparret, så de kunne bevæge sig omkring. Efter en stunds ophold, steg de igen ind i bilerne, og fulgt af hele forsamlingen kørte kortegen langsomt op gennem Storegade til Åblings Hotel, hvor den drejede sydpå fulgt af et dundrende hurra fra forsamlingen, og kongeparret, der var i åben vogn, forlod vinkende byen.

Folk var dog ikke oplagt til at gå hjem, og der blev i hast arrangeret et møde i Kommuneskoven. Vejret var strålende, og en præst, der tilfældig var i byen, holdt en tale, og da man havde sunget en række sange, var festlighederne forbi, så folk kunne gå hjem efter at have oplevet en historisk dag, genforeningens højdepunkt for borgerne i Skærbæk.

Afstemningen i Skærbæk den 10. februar 1920

Et af genforeningens højdepunkter i Skærbæk blev kongebesøget den 12. juli 1920, et andet var afstemningsdagen 10. februar. Karetmager Niels Jensen, Skærbæk, fortæller om forarbejdet til og den praktiske tilrettelæggelse af afstemningen.

Da krigen i 1914 brød ud, blandede sig i sorgen over de mange danske, der skulle drage i krig for en sag, der ikke var deres, også det håb, at Tyskland ville tabe krigen, så man ad den vej kunne få den genforening med Danmark, som vi og slægtledet forud for os havde fastholdt troen på gennem 50 år. Vi vidste, at Tyskland aldrig godvilligt ville opfylde løftet i § 5. Da krigen udviklede sig til en stillingskrig, hvor ingen kunne gøre hinanden noget, kom tvivlen om, at den kunne ende med en forståelsesfred. Denne tvivl bevirkede, at ikke mange flere drog over grænsen. Man ville beholde sin ret til hjemstavnen. Belønningen herfor indtraf, da den tyske hær, efter at Amerika var kommet med i krigen, brød sammen i efteråret 1918, og den tyske hærledelse måtte erklære krigen for tabt og anmode regeringen om at indlede fredsforhandlinger. Vore repræsentanter i den tyske rigsdag og den prøjsiske landdag kunne nu offentligt fremsætte kravet om opfyldelse af § 5, og man kunne endvidere bygge på præsident Wilsons 14 punkter. Samtidig begyndte Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd, som var en slags rigsdag for den nordslesvigske befolkning at holde fortrolige møder for at forberede afstemningen; der var jo endnu krigstilstand, så alt skulle foregå i hemmelighed. Her i byen var vi en lille kreds, der til stadighed blev orienteret om, hvad der foregik, af H. J. Jepsen, der var medlem af tilsynsrådet. Da ethvert valg koster penge, var noget af det første, vi gjorde, at starte en indsamling til en valgfond; man kunne indbetale beløb på konto i de danske banker. Der er næppe givet gladere til en indsamling end til denne.

Så kom det lange ventetår – 1919. Men der var nok at tage vare på. Alt foreningsliv havde jo ligget stille i krigsårene. Der blev nu oprettet ungdomsforening, håndværkerforening, husmand- og arbejderforening med flere. Grænsestriden skal jeg ikke komme ind på her, kun nævne, at der her i byen var stort flertal for at få Flensborg og Sydslesvig med til Danmark, sådan som det viste sig ved de afholdte valg til Vælgerforeningens styrelse både i foråret og efteråret 1919.

I den civile administration skete foreløbig ingen ændring; vel var tjenestemænd blevet afskediget straks efter revolutionen, men her i byen havde amtsforstanderen, der også var kommuneforstander, benyttet sin

magtstilling under krigen til at blive valgt igen. Det kunne da først ændres ved et valg, der blev udskrevet først i marts 1919. Da vi opfattede dette valg som en generalprøve på selve afstemningen, blev alt sat ind på at få så godt et resultat som muligt, ikke mindst fordi det nyvalgte kommuneråd jo også ville komme til at fungere som valgbestyrelse for den kommende folkeafstemning. Det gav et stort arbejde at kontrollere valglisterne. Valgretsalderen var 20 år, og kvinderne havde også fået stemmeret, så vælger-tallet var blevet fire gange større. For første gang skulle forholdstalvalg-måden bruges, dog uden at der kunne stemmes personligt. Der blev opstillet en fælles dansk liste med skiftevis en landmand, en erhvervsmand og en arbejder, tre af hver kategori, og desuden blev der opstillet en fælles tysk og en nærmest tysk socialdemokratisk liste. Da der på valglisten var opført 75 tyske soldater, der endnu lå her i byen (det viste sig, at de fleste ikke stemte) var valget spændende, men resultatet blev det overraskende, at den danske liste fik 400 stemmer og 8 mand valgt; den tyske liste fik 98 stemmer og én valgt, mens den socialdemokratiske fik 49 stemmer og ingen valgt.

Kort efter var der valg til Haderslev amtsråd, hvor der for første gang i mange år igen blev stort dansk flertal. Der blev også holdt valg til den tyske rigsdag; men det deltog vi danske ikke i; den skulle vi jo ikke have mere med at gøre.

Efter at det nyvalgte kommuneråd var trådt i funktion – det havde valgt Andreas Nielsen til formand og daglig leder af kontoret – kunne udfærdigelsen af valglisterne begynde. Til valgbestyrelsen måtte én af de oprindelig valgte, nemlig smedemester Lorenzen udgå. Der skulle være to danske og to tyske medlemmer. I hans sted valgte tyskerne hotelejer M. Rabe, der var født i Hamborg, men havde boet her siden før 1900 og offentligt sagde, at han ville stemme dansk.

Der skulle udfærdiges tre valglister over de stemmeberettigede, nemlig

Liste 1 med alle dem, der var født og bosat i de to zoner, der skulle stemmes i,

Liste 2 med alle, der var født i de 2 zoner, men bosat andetsteds, og

Liste 3 med alle, der var født andetsteds, men havde boet her uafbrudt siden 1. januar 1920.

Valgret havde alle, der var født før 1. januar 1900. Især liste 2 gav mange besværligheder; mange var allerede som børn fraflyttet byen sammen med deres forældre og havde ikke haft nogen forbindelse med den siden. Både i Danmark og Tyskland dannedes der komitéer, der hjalp alle, der ville rejse til afstemning med tilmelding, rejse etc. Vi fik de danske anmeldelser tilsendt, og hver måned samledes et udvalg af folk med lokalt kendskab sammen med valgbestyrelsens danske medlemmer for at lokalisere dem. Fra Danmark meldte sig 135, fra Italien én – fru de Viny – hun

var datter af byens første læge og broderdatter til Hans Andreasen Krüger. Hun var den, der rejste længst for at komme hjem og stemme dansk. Fra Tyskland meldte sig 68; for en stor del var det børn af tyske tjenestemænd, der havde været ansat i byen et stykke tid. En var søn af en karruselejer og var født, mens forældrene havde været i Skærbæk til marked. Fra Danmark var der én, vi havde vanskeligt ved at få lokaliseret. Det viste sig, at hans fader havde været beskæftiget ved bygningen af hovedvejen her gennem byen i 1861. En dame fra København forlangte 500 kr. for at rejse herved og stemme. Det ønskede vi ikke at have med at gøre.

Så kom den 10. januar 1920. Hen mod aften fik vi telegrafisk besked, at freden var trådt i kraft, og at afstemningen derefter kunne finde sted d. 10. februar. Udvalget samledes straks for at tilrettelægge de sidste forberedelser. Aftenen efter holdtes et stort møde på Landbohjemmet som optakt til den sidste runde i valgkampen. Der blev holdt taler af dr. H. Lausten-Thomsen med flere og vist et tableau, hvor to unge piger, klædt i hvidt, væltede en tysk grænsesten, mens et kor i baggrunden sang verset: »Nu kommer dagen, vi det ved, skønt kun den sås i drømme, den dag, da ørnen, som slog ned, må bort til reden rømme, da frit i Sønderjyllands skov det røde flag tør gynges, og ikke lærken kun har lov på heden dansk at synge.«

Mødet blev en god optakt til den sidste runde. Der blev desuden holdt et stort offentlig valg møde med taler af Nicolai Svendsen, Haderslev, født i Hjemsted, Peter Grau, Pøl og gårdejer Buchardt fra Angel. Valglisterne blev gjort færdige og fremlagt til eftersyn og afskrevet af lærer Kronhøj, der hele tiden fungerede som sekretær for udvalget. Med disse afskrifter besøgte smed Lorenzen og jeg hvert hjem i byen, der kunne tænkes at stemme dansk, for at kontrollere, at alle, der kunne stemme samt eventuelle tilrejsende, var opført på listerne, og for at få indkvartering af tilrejsende slægtninge og venner ordnet og få oplyst, hvem der på grund af alder eller svagelighed ønskede at blive kørt til afstemningsstedet. Disse besøg resulterede i ca. 30 reklamationer, som alle blev godkendt af valgbestyrelsen. Selv om vi fik alle tilrejsende indkvarteret privat, reserverede vi dog alle hotelværelser i byen for at have dem i reserve, hvis der skulle komme nogen, vi ikke havde fået kvarter til. Dermed var de officielle sager i orden. Tilbage stod endnu modtagelsen af de tilrejsende og udsmykning af byen.

Vælgerforeningen havde ladet fremstille en serie valgplakater, hvoraf vi fik en del tilsendt, som blev ophængt i de danske forretningers vinduer. På alle offentlige bygninger var det forbudt at flage og ophænge plakater. Imidlertid fik vi at vide, at der på posthuset var ophængt en tysk plakat (for resten en lille uskyldig én), men vi blev enige om også at forlange én ophængt. Da Lorenzen og jeg kom over til postmesteren og forelagde ham

sagen, var han først meget villig. Men da Lorenzen rullede den store plakat ud, hvor den tyske ørn flygter og med teksten: »Nu kalder Danmark på sine børn, farvel for evigt, du tyske ørn«, gibbede det i ham; den var for skrap! Men det hjalp ikke noget, vi holdt på vort, og modvilligt gav han efter. Vi havde selv hammer og søm med og hængte den op på et iøjnefaldende sted og gjorde ham ansvarlig for den, og den fik da også lov til at hænge, til afstemningen var forbi.

For de tilrejsende fra Danmark var der ordnet fællesrejser. Fra Øerne kom de med skibe til Østersøhavnene; for vort vedkommende blev de landsat i Haderslev og befordret videre med amtsbanen. Fra Jylland kom de med særtog fra Bramminge, og de, der skulle videre til de omliggende byer, blev så befordret videre med hestevogn. De fleste byer sendte selv vogne hertil, men ellers måtte vi sørge for videre befordring, også for dem, der selv kom rejsende. For at ordne alt dette og iøvrigt være de tilrejsende behjælpelig, blev der de sidste otte dage før valget oprettet et valgkontor på Aablings hotel med kaptajn Lauridsen som daglig leder. På dette punkt glippede tyskernes organisation; en tysk dame fra Hamborg, der skulle til Arrild, blev så fornærmet over, at hun ikke blev afhentet, at hun rejste tilbage uden at få stemt.

Alle transporter forløb uden uheld. Var der sommetider lidt ventetid, blev den taget med godt humør. Vejret var nærmest forårsagtigt, så ingen tog mén af køreturene i de åbne vogne; andet befordringsmiddel havde vi jo ikke dengang. I Hviding var der en lille episode, da det første særtog skulle komme. Som alle andre steder havde danskerne her pyntet perronen til velkomst. Dette var de tyske toldere og jernbanefolk, der jo endnu var der, fortørnet over og truede med sabotage af jernbanelegemet, og en ung mand prøvede derpå. Han blev dog arresteret af det internationale politi og indsat i arresten i Toftlund, til valget var overstået. En deling af de franske alpejægere fra Haderslev blev samtidig sendt ud for at bevogte banen, og så blev der ro.

At vi også her i byen ville byde de tilrejsende velkommen, var en selvfølge. Allerede i foråret blev der ved et møde i ungdomsforeningen nedsat et udvalg til at tage sig af denne sag, og ved et møde kort efter blev planen lagt. På torvet blev der rejst en stor flagstang til Dannebrog og rundt om fem mindre til det norske, svenske, franske, engelske og amerikanske flag, indkranset af mandshøje grantræer. Fra torvet til banegården blev rejst en flagallé og ind imellem dem også grantræer. Flagstængerne sørgede kommunen for. Grantræerne fik vi fra Kalby skov. En del unge fældede træerne og klippede grangrene, som et par landmænd så kørte ned til byen. Her kunne så alle, der ville, få gran til at smykke deres huse med, et tilbud, som blev flittigt benyttet. Tværs over Jernbanegade blev udspændt et stort lærred, hvorpå var malet: »Velkommen I danske fra nord og syd, velkom-

men hjem til jer fødeby«. Flagene lånte vi i Ribe. Da vil skulle have dem over grænsen, nægtede de tyske toldere at lade dem komme over grænsen. Vi rejste så selv til Hviding og fik de derværende internationale politibetjente til at bære dem over under deres frakker og tog dem så med toget til Skærbæk. De tyske toldere skulede lidt, men turde ikke gribe ind. Desuden lovede Paulsens orkester fra Ribe at komme om morgenen på afstemningsdagen og spille ved flaghejsningen på torvet. Udover det, kommunen lod lave, blev alt arbejde til afstemningen gjort frivilligt uden nogen form for godtgørelse.

Så endelig oprandt den dag, man havde længtes efter i de mange år. Vejret, der i den sidste tid som nævnt havde været forårsagtigt, var pludselig slået om til storm og regn. Det var næsten, som om det ville hjælpe os til at jage ørnen hen, hvor den havde hjemme. Dagen indledtes med en kort andagt i sognekirken ved provst Oksen, Herfølge, der stammede fra Mosbøl og var kommet hjem for at stemme. Derefter samledes man på torvet, hvor Paulsens orkester fra Ribe så spillede. Efter en kort tale af dr. Lausten-Thomsen hejstes først Dannebrog af Godske Hansen, der var en af de ældste fødte Skærbækker, der kunne stemme. Derefter hejstes de andre fem flag af fem unge par. Efter endnu et par musiknumre var det så vidt, at valghandlingen kunne begynde, og med orkestret i spidsen gik vi til Aablings hotel, hvor valget jo foregik.

Når dette sted var blevet valgt, var det, fordi valget 1867 var foregået der – og dog i den gamle kro, der da lå på pladsen – og sikkert også fordi Søren Degn, der nu var valgforstander, ønskede det holdt, hvor hans fader havde været valgforstander dengang. Valget foregik i den lille sal, der dengang gik helt ud til gaden. I de østlige hjørner var der opsat kulisser uden døre som valgbokse. Her stod et lille bord, hvorpå der var henlagt to bundter stemmesedler, en med de danske, hvorpå stod trykt »Danmark, Dänemark«, og en med de tyske påtrykt »Deutschland, Tyskland«. Ved et langt bord sad valgbestyrelsen, og ved den ene ende sad Jens Roued med afskriften af valglisten og kontrollerede, hvem der havde stemt. Dette var tilladt efter den tyske valglov, som var gældende. Ved valgboksene var L. N. Aabling og jeg kontrollører.

Efter at man hos valgbestyrelsen havde fået en kuvert, hvorpå var påtrykt »Internationale Kommission Slesvig, Folkeafstemning, Volksabstimmung«, kunne man gå ind i en af boksene og lægge den stemmeseddel, man ønskede at bruge, i kuverten og så aflevere denne til valgbestyrelsen, som puttede den i urnen. Mange gav sig dog ikke tid til at gå ind i boksen, men lagde sedlen i kuverten i alles påsyn. Det var ikke mange, der ikke ville være bekendt, hvad de stemte. Ude i gangen stod Jef Jefsen og uddelte danske stemmesedler, vi havde ladet trykke; så mange kom ind med en dansk stemmeseddel i hånden. De stemmesedler, vi først havde ladet tryk-

ke, hentede de aftenen før fra Rømø, som ingen havde fået. Så bogtrykker Møller måtte om natten trykke nye til os. Tyskerne havde også en mand stående med tyske stemmesedler, men dem var der ikke stor afsætning på.

Da hele forsamlingen fra torvet ankom, blev salen fyldt til trængsel, og der skabtes nogen forvirring. Mange var så nervøse for at få det rigtig gjort, at de måtte have hjælp. Men med det gode humør, der rådede, gik det hele i orden, og valget gik nu jævnt hele dagen. Smed Lorenzen sørgede for, at alle, der skulle køres, blev afhentet. Der forekom ingen episoder af betydning. Da klokken var 20, kunne Søren Degn slutte valghandlingen. Alle, der ville, havde stemt. Det var ingen, der ville risikere at komme for sent; den spændende optælling af stemmer kunne begynde. Imens begyndte folk at samles i de lokaler, der var bestemt til fest. Det var på landbohjemmet under ledelse af H. J. Jepsen, på Aablings hotel under ledelse af Jørgen Møller og på Jernbanehotellet med mig som leder. Fra kontoret, hvor der snart indløb resultater fra de omliggende mindre byer, kom stafetter til de forskellige lokaler. Det fortsatte til kl. 24, da telefonen blev lukket. Da resultatet fra byen forelå, blev der jubel alle steder. Med 711 danske stemmer mod 111 tyske havde den bevist, at den danske befolkning ikke havde ladet sig kue af 56 års tysk tvangspolitik eller ladet sig købe af de millioner mark, der var kastet ud i byen. Der blev alle steder festet til langt ud på natten, og på Jernbanehotellet, hvor jeg havde bestilt musik, blev der fra kl. 24 danset helt til kl. 5 om morgenen, hvor vi med en sang kunne slutte den store dag – en af de største i vort lands historie.

Dengang kendte jeg næsten alle vælgere personligt. Efter iagttagelser, jeg gjorde på valgdagen, og notater på den afskrift af valglisten, jeg endnu har liggende, har stemmerne fordelt sig omtrent således:

- Liste 1. Vælgere, født i området og bosat i de 2 zoner, i alt opført 681, deraf stemte 549 dansk, 50 tysk, 82 eller ca. 8,35% stemte ikke.
- Liste 2. Vælgere, født i området, men bosat andetsteds, i alt opført 201, deraf stemte 119 dansk, 54 tysk og 28 stemte ikke.
- Liste 3. Vælgere, født andetsteds, men bosat uafbrudt her iden 1. 1. 1900, i alt opført 53, deraf stemte 43 dansk, 7 tysk, 3 stemte ikke.

Til sammenligning kan følgende valgtal nævnes:

1871: 110 danske, 10 tyske stemmer.

1884: 82 danske, 23 tyske stemmer.

1902: 87 danske, 97 tyske stemmer.

1912: ca. 125 danske, ca. 90 tyske stemmer.

Hvis der ingen tilrejsende havde været, ville den tyske stemmeprocent have været næsten den samme som i 1871.

Vel folketingsvalget i 1968 var der sammenlagt 1736 danske stemmer og 23 tyske.

Niels Jensen.

En retssag på Gramgård »birketing« i 1713

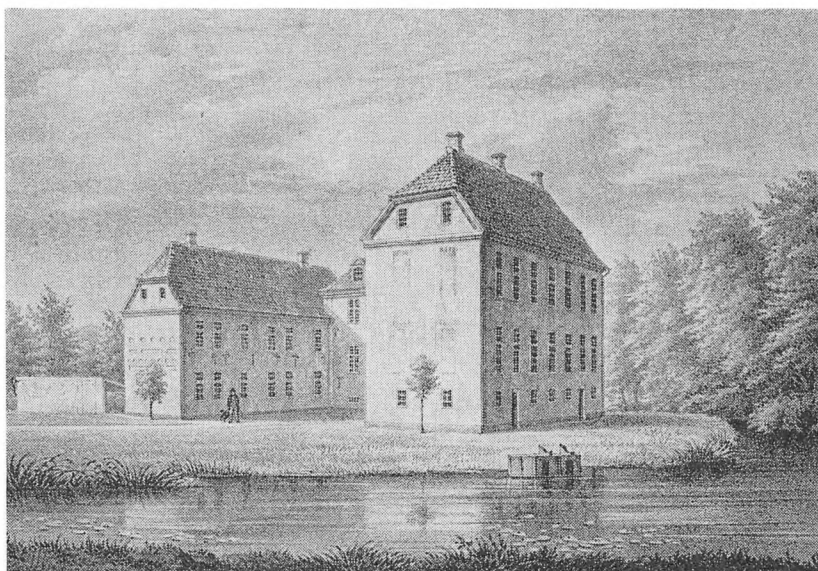
I 1712 oprettede Hans Schack sit eget birketing på herregården Gram, og en af de første sager, der blev behandlet, var en mordsag, en anklage mod Maren Pedersdatter for at have ombragt sit nyfødte barn. Hun erkendte sin skyld og blev dømt til døden. Ungkarl Klaus Sørensen, som havde sin andel i Marens ulykke, slap med at blive nævnt i sagens akter – han mødte ikke engang i retten. Kontorassistent Erland Møller, Sønderborg, tegner gennem et referat af den gamle retssag et billede af datidens syn på den ugifte mor.

Retsvæsenet i Slesvig var i 1700-tallet ret indviklet. Blandt de muligheder, der fandtes, for at få sager pådømt kan nævnes:

Amtmanden. Han havde ret til at få alle sager forelagt, og ofte blev det ham, der dømte. Præsten P. Rhode skriver herom i Haderslev Amts Beskrivelse fra 1775: Bonden kender her sin amtmand; han er her det, han bør være, amtets højeste dommer og øvrighed. Gid det var så i alle danske provinser! Amtmanden dedicerer her ved et decretum eller mellemtale såvel i verdslige som i gejstlige sager og afgør således tvistighederne. Er en af parterne i ingen måde således at tilfredsstille, så tillades ham at øde penge på tyske processer, som varer tit hans søns levetid ud.« Med »tyske processer« mener Rhode sikkert overretten i Gottorp, som hørte under tyske kancelli.

Herredstinget i ethvert herred lededes af en herredsfoged. Han var kongelig embedsmand, men først i anden halvdel af århundredet blev det almindeligt, at herredsfogeden havde juridisk embedseksamen.

Byting og Byret. Bytinget lededes af byfogden, der var kongens ombudsmand. Bytinget afholdtes en gang ugentlig under medvirken af otte stokkemænd. Det foregik under åben himmel »inden de fire stokke«. Her behandlede mindre sager som injurier, forprang og løragtighed. Ikendte bøder skulle deles ligeligt mellem kongen og magistraten. Byretten, hvori borgmestre og råd havde sæde, tog sig af skiftesager, vurderinger og formynderisager samt kriminal- og blodskamssager. Byretten var endvidere appelinstans for bytingets afgørelser. Domme fra de her nævnte instanser kunne appelleres til overretten på Gottorp. Den var sammensat af statholderen, kansleren, vicekansleren, to kancelliråder og fire kancellister.

Gram slot blev opført omkring år 1500, men er flere gange blevet ombygget, blandt andet af rigsfeltherre Hans Schack, der overtog ejendommen i 1664, og af enkegrevinde Anna Sophie Schack i midten af 1700-tallet. I dag er slottet fredet.

Adelen fik sine sager pådømt af Landretten, der bestod af statholderen, fire adelige og fire lærde råder samt landkansleren. Landrettens afgørelser kunne appelleres til Land-Overkonsistoriet.

Med Hensyn til love var billedet lige så mangfoldigt. P. Rhode nævner således:

Jydske lov, Chr. Vs danske lov, Schleswig-Holsteinische Landesgerichtsordnung 1575 samt Christian IVs Schleswig-Holsteinische Polizeiordnung (Glückstad 1635). Behandlingen af lovovertrædelser var derfor også forskellig fra by til by. Herom vidner skæmtesproget: »Tak du Gud, min søn, at du ikke kom for Riber ret!« sagde kællingen, da hun så sin søn hænge i Varde galge.

Foruden de kongelige og de kommunale retter havde man endnu de mere private birketing. Disse blev oprettet som følge af de privilegier, som adelen og gejstligheden havde, eller ved, at enkelte landdistrikter enten som krongods eller af andre grunde fritoges for at svare til de sædvanlige herredsting. Siden 1459 fandtes adelige birketing omfattende hvert enkelt adeligt gods. Adelen myndighed forstærkedes ved Christian III's håndfæstning. Ifølge denne »skulle Danmarks riges adel nyde deres jord og tjenerne fri til evig tid med hals, hånd og al anden herlighed og frihed«. Grevernes og friherrernes privilegier af 1671 indrømmede henholdsvis greverne og

baronerne birkeret, d. v. s. retten til at have birketing, for deres undergivne og til at udnævne birkefoged. Rettergangen ved birketinget var den samme som ved herredstinget. Der medvirkede nævninge, tingmænd og sandemænd, kun var herredsfogden erstattet af en birkefoged. Domme afsagt af birketinget kunne efter privilegierne af 1671 kun appelleres til højesteret.

At have birkeret gav birkepatronen visse fordele. For det første gav det ham en stærk stilling overfor hans undergivne. Dernæst gav det ham også økonomiske fordele, idet alle bøder tilfaldt ham. Denne omstændighed kunne nok friste til at lade så mange sager som muligt afgøre med bødestraffe, og det var da også en anerkendt praksis, at selv når der var idømt livsstraf, kunne den dømte betale sig fra det, evt. ved fortabelse af sin boslod.

★

Ret sent fik Gram gods sit eget birketing. Gram gods var i 1664 så forældet, at Catharina Hedvig Ahlefeldt sammen med stedsønnerne ved en tvangsauktion måtte afstå det til rigsgreve Christopher Rantzau, som allerede næste dag videresolgte det til feltherren Hans Schack for 13.400 rdl. spec. Endnu samme år tilkøbte Hans Schack bøndergods under Haderslev for 5370 rdl.

Ved feltherrens død i 1676 arvede sønnen greve Otto Didrik Schack til Schackenborg godset, og i 1707 blev hans ældste søn, greve Hans Schack, enejer.

Det oprindelige gods beboere kaldtes »gammelgrammer«. De var livegne, og de undersætter, der gjorde dagligt hoveri, kaldtes træl bønder. Beboerne af den tilkøbte jord, de tidligere amtsbønder, kaldtes »nygrammer« eller de store fribønder, og de var ikke livegne.

For at styrke sin position oprettede greve Hans Schack i 1712 sit eget birketing på Gramgård. Den 12. maj autoriserede han den nye justitsprotokol »derudj læseligen at skrifvis, hvis sager for Rættten herpå Gram og bemelte mit Gods forefalder og effter Lands Lov og Rætt bør at vorde udført«.

Ganske vist var hans birketing ikke anerkendt af kongen, men han havde sikret sig imod protester fra Gram herredsting ved at antage herredsfogeden her fra, Jacob Holm, til at beklæde dommersædet ved det nye birketing. Herved sikrede han også en formelt korrekt udførelse af proceduren. Imidlertid kom der protester fra anden side, bl. a. fra amtmanden i Haderslev og fra overretten. Efter flere forgæves forsøg på at få sit ting godkendt, tilbød grev Schack kongen 3000 rdl., hvis dennes relutionsret overfor nygrammerne blev hævet, og endelig den 4. 1. 1718 fik greven birkeret over både gammelgrammerne og nygrammerne. Hermed var livgenskabet komplet.

★

I de mellemliggende seks år blev der ført en række sager ved det ikke godkendte birketing. En af de allerførste sager var tilmed en mordsag. Af indførslerne i protokollen får man et ganske klart billede af fremgangsmåden ved en sådan sag. Anklager i sagen var grevens forvalter Christopher Castensen. Han indfandt sig den 17. februar 1713 hos herredsfogden for at melde, hvorledes han havde ladet arrestere en »Quindes Persohn nauenlig Maren Peders Datter af Vester Linnet formedelst hun udi dølsmaal havde født barn og samme dræbt og bragt fra livet«. Da han derfor på hans højgrevelige excellentes vegne fiscaliter agtede at udføre sagen efter lovens måde, hvilket ikke kunne nægtes ham, udfærdigede herredsfogden stævning til Maren Peders Datter tilligemed hendes tilforordnede forsvar at møde for retten på Gramgård tirsdag den 28. februar præcis ved 10 slet om morgenen. Klaus Smed og Peder Matsen i Gramby udpegedes til at forelæse stævningen for Maren Peders Datter. Da det drejede sig om en drabssag, blev der endvidere udfærdiget stævning til otte sandemænd: Jacob Skrædder i Gramby, Evert Voightmann, Paul Kromand, Markus Detlefsen i Vester-Linnet, Hans Møller i Gram og Jørgen Pedersen i Brendstrup. Også denne stævning anbefalede Klaus Smed og Peder Matzen benævnte sandemænd lovlig at forelæse.

Alt dette blev meddelt på retsmødet den 28. februar. Til stede var her anklagede Maren Peders Datter, hendes tilforordnede lavværge og forsvar Niels Andersen fra Tiset, otte tingmænd, Anders Boysen, Morten Michelsen, Kresten Sørensen og Jens Matsen af Bjært, Søren Markussen, Peder Nielsen og Rasmus Jensen af Kastrup og Nis Hansen af Gram by. Desuden de otte sandemænd, forvalter Castensen som offentlig anklager og herredsfoged Jacob Holm. Endelig var også de to varslingsmænd Klaus Smed og Peder Matzen til stede og vunde ved deres Hellig Ånds ed med oprakte fingre, at de lovlig havde forkyndt de to stævningemål for alle vedkommende. Derefter afgav forvalter Castensen en skriftlig klage, som han begærede læst, påskrevet og indført i akten. Efter at herredsfogden havde oplæst anklagen, spurgte han Maren Peders Datter, om hun tilstod endnu som tilforn at have bragt sit eget foster om livet, hvortil hun svarede ja, det sådant af hende på forsætlig vis var forøvet. Herefter forlangte forvalter Castensen, at Maren Peders Datters bekendelse til forhørsprotokollen, som var blevet optaget i herredsfogdens og to sandemænds nærværelse, måtte blive oplæst for Maren Peders Datter, for at hun kunne udtale, om hun fandt andet deri end hendes sandfærdige bekendelse, eller om hun måtte have andet at andrage, da det at udsige for retten.

Til protokollen oplyste Maren Peders Datter, at hun ikke til visse vidste, hvor gammel hun var, men mente at være omtrent 28 år. Første søndag efter midsummer havde hun sidste gang været til alters. Hun blev født i Vester Linnet og var gammelgrammer. Hendes forældre var døde og havde

beboet en halv gård i Vester Linnet. Hun havde tjent forskellige steder, sidst hos ridefoged Autzen i Roost. En ungarl ved navn Klaus Sørensen af Løgumkloster, som tjente med hende hos ridefoged Detlef Autzen i Roost havde beschwangret hende, og hun blev frugtsommelig sidste Valborgs dag. For omtrent syv år siden havde hun også fået et barn. Det levede halvtolvte uge, døde så og blev begravet på Rødding kirkegård. Det barn, som hun nu var arresteret for, fik hun hos sin halvbroder Peder Pedersen i Vester Linnet. Maren Pedersdatter lå i kamret, og i sengen hos sig havde hun to små drenge. Da hun fik ondt, stod hun op og gik ind i stuen (piselen), hvor der ingen var til stede, thi hendes bror og hans hustru sov udi en liden qvist. Hun havde ikke åbenbaret for noget menneske, at hun ventede barn, og heller ikke begæret nogen til sig i sin nød, thi hun havde i sinde, som desværre sket var, at tage livet af barnet. Men udi sin store ve ville hun have råbt på broderens hustru, men hun kunne ikke. Barnet var levende ved fødselen, thi det gav en liden piask eller vral fra sig. Efter at have kvalt barnet, svøbte hun det i sin særk og lagde det under sit hoved i sengehalmen. Den niende dag derefter tog hun barnet, svøbte det udi sit forklæde, gik så dermed fra sin broders hus til Sommersted af frygt det skulle komme ud, thi folkene begyndte at ymte om det hun var trind, såsom hun barnet ville have nedgravet på en kirkegård udi christen jord.

Ved forhørets slutning bekendte Maren Peders Datter, at alt var således passeret, og hun udsagde frimodigt, at hun gerne ville lide og dø for denne sin onde gerning og bad derhos om, at hun måtte benådes at komme i kristen jord.

Underskrevet Jacobus Holm. Hans Nielsen og Hans Kristensen. Efter at have fået denne protokol forelæst, tilstod Maren Peders Datter denne sin bekendelse ord for ord i alle måder og havde intet videre at erindre. Niels Andersen af Tiset som lavværge for anklagede udbad sig en udskrift af alt, hvad der i dag var passeret på tinget, og erklærede sig rede at svare dertil i dag 14 dage. Forvalter Castensen forespurgte, hvorledes han nu skulle forholde sig angående sagen, og herredsfogden erklærede, at efterdi alle drabssager efter loven ved sandemændene bør kendes og dømmes, da, såfremt hr. Castensen fornævnte sin klage med lovligt syn (af liget) kan godtgøre, så vorder da denne sag henfunden til de otte sandemænd her på det adelige gods Gram, at de udi rette og lovlig tid således kender og dømmer, som de for den højeste gud agter at forsvare.

Det næste møde i sagen afholdtes i Gram godsret tirsdagen den 13. marts anno 1713. De otte mænd var: Hans Lassen, Niels Pedersen, Anders Jepsen, Henrik Henriksen, Peder Wollesen, Anders Knudsen, Jens Willesen og Søren Andersen, alle af Fole. Forvalter Castensen fremlagde en stævning til seks mand nemlig Søren Sørensen, Johan Andersen, Jesper Lauritzen,

Frands Andersen, Hans Jensen og Christen Nielsen, alle af Brændstrup, at møde for retten på Gramgård for edelig at bekræfte det senest forrettede syn på det drengbarn, som Maren Peders Datter havde bragt om livet. Ligeledes stævnedes Maren Peders Datter med sit forsvar at møde, om hun noget dertil kunne have at svare. Møllersvenden Tames Christensen og Hans Sadler i Gram forkyndte stævningen. Dernæst fremlagde forvalter Castensen den skriftlige synsberetning og begærede, at den måtte blive læst, påskrevet og indført i akten, ligesom at den af de tilstedeværende synsmænd måtte blive beediget. Dette blev tilladt af retten. Synet var foretaget af herredsfogden med seks mænd på Gramgård og i overværelse af forvalter Castensen, to sandemænd og to forstandige dannekoner. Barnet fandtes mellem øjenbrynene, over næsen så og munden at være ganske blå, særdeles overlæben. Item befandtes, at halsbenet var itu, så som man kunne drage hovedet omkring på barnet, som man ville, og var barnet et fuldkomment drengbarn i alle måder. Synsmændene aflagde ed herpå, og Maren Peders Datters tilforordnede forsvar ved navn Niels Andersen af Tiset, begærede, at et skriftligt indlæg, som han fremlagde i retten, måtte aflæses, påskrives og udi akterne indføres. Det lød således:

Velædle hr. Herredsfoged. Som jeg underskrevne af retten er blevet forordnet til Maren Peders Datters forsvar, som her på Gramgård fornylig er anholden, formedelst hun skal have ombragt hendes eget foster og barn, og jeg sidst afvigte 28. februar belovede Hr. forvalter Castensen imod hende indgivne hårde klage i dag at besvare, da som fornævnte Maren Peders Datter måske ikke har haft i tanke om hendes barn at ombringe, såsom af en holden examen dateret Gram d. 17. februar fornemmes, at hun udi hendes største nød ville have råbt, men hun ikke kunne, ej heller nogen var hende så nær tilstede, som hende kunne komme til hjælp, så muligt hendes barn udi fødslen er kommet fra livet, og hun ikke, som indklaget er, har myrdet og ombragt barnet. Formoder, at retten tager det enfoldige svar udi betænkning, at bem. Maren Peders Datter for den af forvalter Castensen indgivne hårde klage bliver frikendt.«

★

På tinget den 28. marts 1713 faldt dommen. Otte mand var Niels Andersen, Morten Kristensen, Ebbe Nissen, Kresten Tomesen, Michel Michelsen, Peder Pedersen og Kristen Hansen af Kastrup samt Niels Kristensen i Tiset. Christopher Castensen fremlagde et skriftligt indlæg. Da han på sit nådige herskabs vegne havde produceret og udi retten fremlagt sin underskrevne klage og andre dokumenter i drabssagen mod Maren Peders Datter og derhos begæret 1. og 2. krav til sandemændene i denne sag at thy og sværge, da han ligeledes i dag, som var det tredie ting, begærede det tredie krav til sandemændene, at de i dag måtte tilfindes at gøre og afsige deres

tu, eftersom til det tredie ting efter loven endelig bør at fuldkomme, og da denne drabssag var så klar og bevisliggjort, så formodede han rettens fremgang, at sandemændene måtte blive tilholdt touen at fyldestgøre.

Herpå erklærede herredsfogden, at eftersom forvalter Castensen idag havde gjort sit tredie krav til sandemændene, og det i dag var seks uger siden, sagen blev indklaget for retten, så tilfandtes sandemændene i dag at publicere deres tou og dom, at de den således gør og afsiger, som de for Gud og den høje øvrighed agtede at ansvare på det Maren Peders Datter for hindes forøvede onde gerning vorde straffet og anset på hendes liv og levnet andre deslige mennesker til exempel og afsky. Herefter begærede Sandemændene, at dokumenterne i sagen måtte blive oplæst, hvorefter de ville fremlægge deres tou og dom.

Som det fremgår af herredsfogdens erklæring, havde han allerede taget stilling til skyldsspørgsmålet. Ordet tou kan vel bedst oversættes med skøn. Som det vil fremgå af sandemændenes afgørelse, deltog de ikke blot i afgørelsen om skyldsspørgsmålet, men også i strafudmålingen:

»Som vi underskrevne sandemænd . . . er tilfunden at gjøre vores tou udi denne drabssag . . . har vi befunden det bemeldte Maren Peders Datter ikke aleneste født barnet i dølgsmål men endog myrdet og kvalt det . . . thi ved vi underskrevne sandemænd efter sådanne og flere omstændigheder ikke rettere herudi at kende og dømme, end bemeldte Maren Peders Datter for sådan hendes forøvede misgerning bør at lide på hendes hals, at dette af de tvende veje, som loven os determinerer er det retteste og sandeste vi vidste, det bekræfter vi med vores ed her for retten. Så sandt hjælpe os Gud og hans hellige ord. Datum Gram d. 28. marti Ao. 1713. Anders Frandsen, Hans Nielsen, Jacob Nielsen, Evert Vodtman, Marcus Detlefsen, Poul Pedersen, Jørgen Pedersen, Hans Christensen«. Efter at sandemændene havde aflagt ed, erlagde forvalter Castensen til dem deres hesteleje efter loven nemlig 30 lybsk, som sandemand Jacob Nielsen til sig annammede. Maren Peders Datters forsvar Niels Andersen så vel som alle tilstedeværende bad og begærede underdanigst at hende den nåde måtte vederfares, at hendes legeme udi kristen jord måtte nedgraves, hvilken deres begæring til hans højgrevelige excellenses nådigste resolution af retten blev remitteret.

Endnu en gang måtte Maren Peders Datter møde på tinget. Den 25. april tilspurgte herredsfogden delikventen, såsom nu i dag er berammet, at hun formedelst forøvede misgerning skal udstå sin straf, om nogen enten i råd eller gerning har været med til at forøve det drab på hendes foster og barn, som hun nu skal miste sit liv for, at hun det for retten vil udsige og erkende, på det at hun med en god samvittighed kunne lide død. Herpå svarede hun, som forhen, at ingen anden havde været i råd med hende. Derpå blev dommen atter for hende oplæst såvel som hans højgrevelige excellenses nådige resolution på hendes frænders underdanigste sublocation, det hun

efter ustanden straf måtte blive begravet på kirkegården. I ansøgningen til greven skrev hendes samtlige søskende og frænder, at deres søster og frænde villig submitterer sig såsom en velfortjent straf at miste sit liv. Men hvis det, som dog ikke formodes, skulle ske, at hun ikke langt fra retterstedet på den vilde mark udi en kule skulle nedkastes og begraves, ville det forårsage hendes slægtninge evig skam og eftertalelse. Derfor faldt de i dybeste underdanighed hans høj-grevl. excell. tilfod, ydmygst bedende efter hans højberømlige clemens og nåde nådigst ville tillade og consentere, at deres søster og frænde efter ustanden straf måtte af hendes frænder optages og udi en kiste på kirkegården begraves. Underskrevet samtlige Maren Peders søskende og frænder: Peder Pedersen, Hans Pedersen, Jørgen Nielsen, Søren Pedersen.

Hans nåde var virkelig nådig. Den 24. april bevilgede han, at delinkventen Maren Peders Datter efter ustanden straf måtte af hendes frænder borttages og udi en kiste ved en afside på Gram kirkegård tæt hos digen nedsættes, og det udi al stilhed uden nogen sang, klang og jordpåkastelse af præsten. Denne højgrevelige nåde blev Maren Peders Datter forelæst nu til sidst og har sikkert været hende til stor trøst på hendes vandring til skaffet.

Og hermed forlader vi retslokalet på Gramgård. Smukt havde greven handlet mod Maren Peders Datters efterladte, og et smukt og værdigt forløb havde retssagen haft. Ingen bestred domstolens gyldighed, ikke Maren Peders Datter, som kun var en tjenestepige, en trælbondes datter, der måtte have en lavværge til at tale for sig. Hun fik kun lov til at bekende sin skyld og lide døden. Manden, som havde bragt hende i den situation, var ikke i retten. Heller ikke hendes forsvarer havde noget at indvende. Bedre var det vel også for Maren at blive dømt af sine egne end at skulle slæbes for en fremmed domstol, og bedre køb havde hun vel heller ikke kunnet opnå andre steder. Smukt forløb retssagen, og alt tyder på, at eksekutionen har fået et lige så smukt og højtideligt forløb, så hele sagen blev en sand pryd for den unge grevelige birkeret. *Erland Møller.*

KILDER:

Justitsprotokollen for Gram hofret (landsarkivet).

P. Rhode: Haderslev Amts Beskrivelse.

Johan Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand (Sdrj. Årb.).

T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage II.

C. E. Andersen: Grams Historie.

Chr. L. E. von Stemann: Den danske Retshistorie.

Trap: Danmark.

Se også Sønderjyske årbøger 1963 I, side 58. S. S. Grove-Stephensen: Var det indledningen til Birketinget på Gram.

Kampestensmuren

Hvor gammel er kampestensmuren, det store forsvarsværk, som ligger gemt inde i Danevirkes hovedvold? Redaktør Bjørn Svensson, Haderslev, mener, at det 11. århundrede er det mest sandsynlige svar.

Da Danevirkes hovedvold midt i forrige århundrede blev gennembrudt først af en jernbane og dernæst af de nye skansebyggere, der skulle forstærke forsvaret mod syd, kom kampestensmuren for dagens lys. Man fandt den midt inde i volden, dybt begravet under de sidste voldudbygningers jordmasser, placeret lige bag Valdemar den Stores teglstensmur og foran en ældre jordvold, der flere gange var blevet forhøjet.

Kampestensmuren er en af voldkomplekssets mest spændende gåder. Man kender endnu ikke med tilstrækkelig sikkerhed murens mål, men der er øvet storværk, da den blev bygget. Den har vist nogenlunde samme længde som Valdemarsmuren, der måler 3700 m. Murbredden var ved foden godt 3 m, medens Valdemarsmuren gennemsnitlig var 2–2,5 m tyk. Højden er på bagsiden målt til over 3 m, medens der på murens facade kun var bevaret den halve højde. Valdemarsmuren menes at have været højere; der er angivet helt op til 7 m. Begge mure har været kronet af forsvarsværk af tømmer, men kommende udgravninger må komplettere sammenligningen mellem murene og forholdet mellem dem. I *Annaler for nordisk oldkyndighed* 1859 side 328, 332 og 339 har Chr. C. Lorenzen argumenteret for, at de to mure er blevet opført samtidig, kampestensmuren som bagmur for teglstensmuren. Deri har man ikke kunnet give ham ret. Kampestensmuren er et selvstændigt bygværk.

Vi ved ikke stort om kampestensmurens alder. Om Valdemarsmuren ved vi, at den blev opført i slutningen af Valdemar den Stores regeringstid og knap var færdig ved hans død 1182, mens kampestensmuren, der er overladt til frodigt gætteri, er sat i forbindelse med bygmesternavne spændende fra Thyra Danebod til Knud Lavard, Valdemar den Stores far.

Den eneste hentydning i litteraturen, der muligvis sigter til kampestensmuren, findes i Olav Trygvessons saga, hvor Danevirke omtales som en borgmur af sten og græstørv og tømmer med en dyb og bred grav foran og kasteller ved portene. Beskrivelsen sigter til situationen under kejser Ottos togt mod Harald Blåtand, men Snorre, der levede 1178–1241, kan i sin sagaskildring være påvirket af Danevirkes senere udseende, måske af den nye teglstensmur, måske af fortællinger om den ældre kampestensmur, der imidlertid ikke behøver at gå tilbage til Harald Blåtands dage. Vi tør derfor ikke bygge på Snorres bemærkning om muren af sten.

Til støtte for traditionen om Thyra som bygmester er anført Jellinge-

stenens ord om Danmarks bod, men endnu er der ikke skabt klarhed over, hvad ordet bod betyder, om ordet i givet fald går på forholdene ved sydgrænsen, og om tilnavnet er Gorms eller Thyras. Det er altså hverken bevist eller modbevist, at Thyra har været voldbygger. Og med endnu mindre sikkerhed kan man knytte andre navne til kampestensmuren.

Der er ikke ved de hidtidige udgravninger gjort fund af mønter, redskaber eller lignende, der kan datere bygværket, og i sig selv er det temmelig tidløst. Dog er stenene lagt i ler i stedet for mørtel, så muren kan ikke være opført efter at mørtelen er kommet i almindelig brug her i landet. Den første danske stenkirke, vi har kendskab til, er Trinitatis nr. 2 i Roskilde, bygget af Estrid, efter at hendes bror Knud den Store 1026 havde ladet hendes mand Ulf Jarl slå ihjel. Men århundredet ud synes stenkirker at have været en sjældenhed. Spørgsmålet er nu, om man kan sætte 1026, da mørtel vides at være kendt her i landet, som ydergrænse for opførelsen af en landeværnsмур uden mørtel, eller om denne kan tænkes opført også i overgangstiden. Selv om en grænsemur vil blive opført med de bedste materialer, kan knapheden på kalkmørtel forhindre anvendelsen ved en mur, hvor ler kan klare det. En massiv voldmur behøver ikke at følge de samme love som en kirkemur. Det almindelige råmateriale til kalkmørtel var i gammel tid strandskaller. Dem har man brugt til kirkerne. Men endnu da Valdemar den Store i 1170'erne byggede sin Danevirkemur af teglsten, var det så vanskeligt og langsommeligt at fremskaffe strandskaller i tilstrækkelige mængder, at man i stedet brugte rigtige kalksten, og de måtte hentes så langt borte som på Djursland, se herom Hilmar Ødums beretning i Sønderjysk Månedsskrift 1938, side 167. Det kan ikke anses for udelukket, at kampestensmuren er opført, selv efter at kendskabet til kalkmørtel er dokumenteret i 1026. Nogen fast og tydelig tidsgrænse giver den manglende mørtel derfor næppe, men mon den dog ikke siger så meget, at man må tage det 11. århundrede som det seneste tidsrum, hvori kampestensmuren kan tænkes at være opført.

I kampestensmuren findes bæltter af skråtstillede sten i et primitivt sildebensmønster. Professor Jankuhn har fundet, at denne teknik tyder på 11. eller 12. århundrede, da dette forbandt bliver kendt indenfor teglstensarkitekturen, men dr. Vilh. la Cour afviser denne sammenstilling, for medens sildebensmønsteret opfylder et dekorativt formål i teglstensmuren, har det en konstruktiv mission i en mur af et så uregelmæssigt materiale som kampesten, og teknikken er så selvindbydende, når man arbejder med kampesten, at den ikke behøver teglstensdekorationer som forbillede («Danevirkestudier» side 239).

Som noget nyt ved hovedvolden har kampestensmuren berme og en planbundet grav foran, og murens placering i voldsystemet placerer den som det sidste trin før Valdemar rejste sin teglstensmur. Forud for kampestens-

murens opførelse ligger en serie jordvolde, vist fire i alt, så den ældste – Godfreds vold – er blevet ombygget og forstærket tre gange. Dermed er dog ikke givet, at Kampestenmuren i tid ligger Valdemarsmuren nærmere end Godfreds vold, men andre faktorer taler i den retning.

Det er nemlig ikke sandsynligt, at et så omfattende fæstningsværk som kampestenmuren er opført i Hedeby's storhedstid. Havde Hedeby været på dansk hånd, ville man have lagt kampestenmuren syd for halvkredsvolden, f. eks. hvor Kovirke er placeret. Og i den tid Hedeby var på fremmed hånd, ville fjendtlige styrker fra halvkredsvolden kunne true hovedvolden med omgåelse. Det er kampestenmuren ikke beregnet på at afværge; den når i øst ikke længere ud end til Hærvejen. Et så stort forsvarsværk ville formentlig være placeret længere mod nord, hvis man ikke havde håb om at kunne generobre Hedeby, og det ville blive udskudt, hvis man ventede at få Hedeby tilbage. Dermed falder 900-tallet, da Hedeby oplevede sin blomstringstid, ud af betragtning. Men skal man vælge mellem det 9. og det 11. århundrede som opførelsesperiode for kampestenmuren, taler mest for det sidste alternativ, og Danevirke synes dog at have haft nogen styrke, da den tyske kong Lothar i 1131 efter mordet på Knud Lavard rykkede op mod Danmark med 6000 mand. Magnus skyndte sig at besætte Danevirke, og det lykkedes mod 4000 mark sølv at få Lothar til at vende om igen. Et par år senere samlede Lothar sammen til et nyt hærtog mod Danmark, og da slap kong Niels og Magnus ikke så billigt; det måtte afværges med guld og hyldning af ham som overherre. Godt en snes år senere – i 1156 – måtte den mægtige Henrik Løve, der hjalp Svend Grathe med en hær, bestikke portvagten for at komme gennem. Men når et Danevirke, hvis yngste led var kampestenmuren, i det 12. århundrede kunne spærre vejen for kong Lothar og Henrik Løve, sætter det grænser for kampestenmurens ælde. Det 9. århundrede kan ikke være et realistisk alternativ. Tilbage bliver det 11. århundrede.

Hvornår er Hedeby's storhedstid forbi? I hvert fald 1050, da Harald Hårderåde plyndrede Hedeby. Men det ser ud til, at Hedeby aldrig rigtig er kommet sig efter Svend Tveskægs tilbageerobring af Hedeby 983. En international handelsrute, der passerer gennem både dansk og tysk område, kræver gensidig respekt og fred for at kunne trives. At byen før 1050 er stagneret så tydeligt, at den danske konge har kunnet finde på at bygge en kampestenmur nord for Hedeby, kan måske ikke udelukkes. I så fald kan kampestenmuren være bygget af Svend Tveskæg eller en af hans sønner, Harald eller Knud den Store, eventuelt af Magnus den Gode efter slaget på Lyrskov hede 1043. Er muren bygget i det 11. århundredes anden halvdel, må bygmesteren være Svend Estridsøn eller en af hans sønner.

Bjørn Svensson.

En flyvemaskineopfindelse fra 1856

Arkivar Viggo Petersen, Åbenrå, har fundet en tragi-komisk sag frem, af hvilken det fremgår, at Haderslev – måske – kunne have præsenteret en flyvemaskine for den undrende verden for mere end hundrede år siden, hvis ikke vor daværende uforstående og formalistiske regering havde forhindret de forudgående eksperimenter gennemførelse.

Christian Johan Lodberg Krarup-Hansen (1817–95) har ikke fået noget smigrende eftermæle fra den tid, han var subrektor ved Haderslev lærde skole. Ikke alene skal han have været meget selvoptaget, men hans opførelse synes at have været højst aparte. »En kuriøs fremtoning, lavstammet og firkantet, kejtet og klodset«, skriver en af hans samtidige. Når man imidlertid hører, at han syslede med opfindelse af flyvemaskiner – han var cand. polyt. og lærer i fysik og matematik – og fyldte skolens loft med mislykkede modeller, får man let en mistanke om, at Krarup-Hansen var et misforstået geni, en dygtig mand, som samtiden og de provinsielle omgivelser ikke forstod at vurdere efter fortjeneste. Hvilken anden flyvemaskineopfinder ville på den tid ikke også blive anset for en fantast? En sag, der er fundet frem fra Haderslev amts journalsager i Landsarkivet, synes dog at bekræfte den traditionelle opfattelse af manden, og da sagen ikke er uden fornøjelige momenter, håber jeg, at den vil more læserne.

Den omtalte sag er foranlediget af, at Krarup-Hansen i 1856 indgav følgende andragende:

*Til det kongelige Ministerium
for Hertugdømmet Slesvig!*

I disse Dage har jeg opdaget en, saavidt jeg veed, hidtil ukjendt Anvendelse af Skruen til at føre Legemer op i Luften ved Hjælp af Luftens Modstand. Da jeg tror, uden at tale om den mulige pekuniære Fordeel, at Ideen bedst vil fremmes ved Patenter, fordi Forsøg i det Større ville være meget kostbare, agter jeg, hvis det kongelige Ministerium ikke har Noget derimod, om muligt, at erhverve Patenter for Danmark og nogle af de nærmeste fremmede Lande. For at denne Sag sikkrest kan fremmes og jeg imidlertid uhindret passe min Gjer-ning som Lærer i Physik og Mathematik ved den lærde Skole her,

tillader jeg mig underdanigst at andrage paa, om det kongelige Ministerium vilde lade forespørge hos nogle fremmede Regjeringer, om jeg for de respektive Lande kan faae Forret til Patent i 10 Aar paa Maskiner og mindre Redskaber, som føres op eller frem i Luften ved Skruer eller Legemer, der virke som Skruer, og i saa Fald, til hvem jeg har at henvende mig med Andragende derom. Jeg vilde da begynde med et lille simpelt Redskab, som skruer sig et Par Alen op i Luften og gjør Ideen tydelig for Enhver.

Haderslev d. 23de Aug. 1856

Underdanigst
C. J. L. Krarup-Hansen,
cand. polyt.

Subrektor ved Haderslev lærde Skole.

Man kan tænke sig, at ministeriet ikke var begejstret for tanken om at skulle henvende sig til fremmede regeringer angående noget så fantasifuldt som maskiner, der kunne flyve i luften, og det blev der da heller ikke noget af. Krarup-Hansen havde nemlig indgivet sit andragende på ustempelt papir, hvorved han havde unddraget staten en lovpligtig afgift, og med dette som eneste begrundelse afslog man at behandle sagen – og den uheldige opfinder måtte tilmed lide den tort at skulle betale en bøde for sin forseelse.

Viggo Petersen

»Det gamle Budskab« - en efterlysning

Jeg er ved at undersøge Indre Mission i Nordslesvig, særlig i tiden omkring bruddet mellem pastor Tonnesen og de tolv præster. Desværre har det hidtil været umuligt at låne tidsskriftet Det gamle Budskab 1913–20. Er der nogle af Sønderjysk Månedsskrifts læsere, som kan hjælpe mig med at låne mig enkelte numre eller årgange af dette tidsskrift?

PAUL DAHL, sognepræst,
Storegade 28, Skærbæk.

En ung nordslesvigers kår under fremmedherredømmet

Min moster, Christiane Paulsen, har fortalt om min morfar, Jessenius Branderup fra Dybvad ved Rødekre:

Efter Danmarks tab af Sønderjylland i 1864 blev der i fredstraktaten indført en paragraf, der gik ud på, at unge værnepligtige fra landsdelen selv måtte bestemme, om de ville være dansk eller tysk soldat. Far valgte selvfølgelig at være dansk soldat, og han kom derfor til at aftjene sin værnepligt i Fredericia. Men det var ikke blot ham, nej, de fleste unge mænd valgte deres rette tilhørssted og tog nordpå. Denne udvikling blev en torn i øjet på tyskerne, og Bismark gjorde en brat ende på den ved at slette paragraf 5. Forordningen medførte, at de unge, som havde valgt at aftjene dansk værnepligt, blev næsten fredløse. De, som havde den mindste smule med politik at gøre, kunne intet foretage sig; blot de gik med til et politisk møde, kunne de risikere at blive udvist med 24 timers varsel og måtte forlade gård og hjem og flygte over grænsen. At min far skal have været særlig aggressiv i politik, kan jeg næppe tænke mig. I mine øjne var han det mest beskedne og fredsommelige menneske, jeg har kendt, men alligevel – far må have fået en velment advarsel, for han tog ophold hos nogle bekendte nord for Kongeåen, og det var kun, fordi det blev opdaget, at det preussiske politi havde ham i kikkerten. Vor bedstemor, som var enke, var i en fremskreden alder, og far var hendes eneste søn fra andet ægteskab. Bedstemor havde kun én karl samt en plejedatter og en anden ung pige, Ellen, som medhjælpere på gården, så det kneb med at få bedriften passet. Far kunne dårligt undværes i hjemmet. Derfor sneg han sig over grænsen og kom også godt hjem, men der er altid folk, som gerne vil gøre fortræd, ligeså dengang. Politiet havde fået nys om sagen, og så skulle far tages. En skønne dag kom »pikkelhuen« ridende ind i gården. Far og karlen var ved at tærskede med plejl i loen. De havde et kikhul i porten, så de opdagede ham i tide. Far gemte sig i en fart, godt inde i høet. – Selvfølgelig var der ingen på gården, der kendte noget til, at far skulle være hjemme. Det stolede gendarmen dog ikke på, og han gennemsøgte huset. Oppe i »æ pissel« måtte de åbne skabe og kister for den højærværdige embedsmand, så han kunne overbevise sig om, at far ikke havde gemt sig der. Aktionen endte med uforrettet sag og han måtte ride slukøret bort igen.

Efter denne episode forsvandt far ligeså stilfærdigt, som han var kommet, nordpå. Men situationen derhjemme var den samme; det kneb stadig med at undvære ham, og endnu engang sneg han sig over grænsen og tog hjem. Men atter havde politiet fået underretning, og det samme optrin gentog sig. Den ridende gendarm troppede op for at foretage husundersøgelse. Denne gang gik han endnu mere grundigt til værks. I stad og lade blev hø og halm gennemstukket af hans lange sabel; men også denne gang måtte han give op og ride bort med uforrettet sag. Far havde denne gang skjult sig i »æ pissel«.

Nu blev man enige om, at denne levevis ikke var holdbar i længden. Far skulle, efter planen, overtage gården, som jo led under manglende ledelse og arbejdskraft. Han meldte sig derfor frivilligt til at aftjene sin tyske værnepligt. I Sønderborg måtte han trække i kejserens klæder, og hvor utroligt det end lyder, så slap han med kortere tjenestetid end sine ligestillede. Han fik i øvrigt arbejde i køkkenet, hvor han blev kaldt »der alte Däne«, noget, som far følte som en ærestitel. Men tyskerne havde gjort sig selv en bjørnetjeneste, for nu, da far var tysk undersåt, havde han frie hænder. Nu kunne han tage del i politiske møder, kunne blive medlem af danske foreninger og fik hverv, som han ellers havde været afskåret fra.

Der blev ikke drøftet meget politik hjemme, men ved visse lejligheder kunne det alligevel ske. Således har mor engang fortalt om en oplevelse, hun havde haft. Far var blevet valgt til at deltage i et sendemandsmøde i Rendsborg. For at nå toget, skulle han op om morgenen kl. 4, men vækkelure fandtes ikke dengang. Vor oldemor, som før havde plejet at kalde om morgenen, var død kort tid før. Aftenen før afrejsen siger mor til far: »Nu savner vi oldemor til at kalde på os«. Men den nat drømte mor, at oldemor kom og bankede på vinduet. Da ingen ænsede hendes kalden, gik hun om bag ved huset for at ruske i døren. Men mor huskede, at oldemor var død, og derfor ville mor springe ud af sengen for at holde døren for hende. I det samme vågnede mor, – og klokken slog 4.

Jessenius Tiedemann.

BOGANMELDELSER

Svend Thorsen, hvis navn er knyttet til sønderjyske bogtitler som »Lunets sønner«, »De fire onde år«, »På vej til Danmark«, »Tiende februar« og »Fyrre år med Danmark«, har i 50-året for genforeningen beriget den sønderjyske litteratur med endnu en bog, udsendt af folketinget, med titlen »Delt efter anskuelser – Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter Genforeningen i 1920«.

Nu må der straks gøres indsigelse mod titlen. Bogen handler kun om partidannelsen i Nordslesvig. Navneforvirringen gør sig også gældende side 55, hvor Sv. Thorsen nævner dannelsen af det sønderjyske storamt, »der modsiger udtrykket »de sønderjyske landsdele«, som blev indført i 1920 just for at opsplitte nedarvede forestillinger om et særligt, geografisk og statsretslig bestemt, hertugdømme, må betyde, at Danmark i 50-året for genforeningen føler sig i varig og sikker besiddelse af Sønderjylland.« Nej og atter nej. Ikke af Sønderjylland, men af Nordslesvig. Og udtrykket »de sønderjyske landsdele« skulle – modsat af hvad Svend Thorsen tænker sig – netop tilkendegive, at det ikke var Sønderjylland, men kun dele af det gamle hertugdømme, der blev genforenet med Danmark.

Og da vi nu er begyndt med kritikken, kan vi lige så godt fortsætte. Når forfatteren side 79 sætter den første valgkamp i efteråret 1920 med dens partiopdeling som »en smerteblandet reaktion« i modsætning til den endnu friske genforeningsglæde, overser han, at smerten ved den første famlende partiopdeling var for intet at regne sammenlignet med den grænsestrid, der forbitrede genforeningsglæden for mange.

Det er synd, at Svend Thorsen ikke

inden bogens udgivelse har nået at læse Peter Kr. Iversens fremstilling i Sønderjyske Aarbøger 1970, 1. halvbind, om det sønderjyske venstres forlis. Svend Thorsen mangler den væsentlige forklaring på H. P. Hanssens ønske om en særlig sønderjysk partidannelse, at »det, der vanskeliggør en indtræden i venstre, er den grænsepolitik, som venstre har ført« (udtalelse af 23. juli 1920). Det forklarer også, at Flensborgvenstre ikke led af den samme tilbageholdenhed.

Svend Thorsen vedligeholder side 39 den sejlivede misforståelse, at H. P. Hanssen »ønskede grænsespørgsmålet løst alene efter sindelagsprincippet«. H. P. Hanssen ville dog have Tønder med til Danmark, skønt Tønder i modsætning til Flensborg havde tysk flertal i 1867, og til trods for at Tønder i 1920 også forholdsvis mønstrede færre danske stemmer end Flensborg. Trods ugunstige vilkår havde Flensborg i 1920 flere danske stemmer end Åbenrå, Sønderborg, Tønder, Højer, Løgumkloster, Gråsten, Augustenborg, Nordborg og Christiansfeld tilsammen, og det var da klart for alle, at Flensborgs forbliven ved Tyskland belønnede en tysk voldspolitik. Når H. P. Hanssen ville have Tønder med i stedet for Flensborg, kan det på ingen måde begrundes med retfærdighed eller sindelag. Det var alene et hensigtsmæssighedsspørgsmål. H. P. Hanssen var bange for, at Flensborg og dens tyskthed var for stor til, at Danmark magtede at klare problemerne.

Der er andre detaljer, man kan kritisere, f. eks. bemærkningen side 150 om, at socialdemokratiet i 1924 oprettede »sin filantropiske hjælpeorganisation, Sønderjysk Hjælpesfond«, og side 205 det efterhånden traditionelle bidrag til myten om den langvarige hel- og halv-

kommunistiske kamp mod nazismen i Sønderjylland. Men lad nu detaljerne ligge.

I sin helhed er bogen et overordentlig værdifuldt bidrag til sønderjysk historie. Skildringen af den politiske udvikling i Nordslesvig mellem de to verdenskrige er på én gang forenklet og nuancerig og bør ikke blot kunne fængsle sønderjyder, der har medoplevelsens særinteresse, men henvender sig til alle, der har sans for det spændende ved at en befolkning bliver kastet ind i

et gammelt partisystem, der er dannet under helt fremmede forudsætninger. Valg for valg knytter Svend Thorsen behændigt de mange tråde, så personer og begivenheder, ideelle og materielle bestræbelser kommer til at danne et farverigt helhedsbillede. Svend Thorsens stil er så malende, at man næsten ikke savner billeder, men selv den fortrinlige indholdsoversigt kan ikke erstatte det manglende navneregister.

Tak for en god bog, Svend Thorsen.
bjs.

TØNDER, BORG OG BY

Fhv. viceskoleinspektør Emil Lorentzen, Flensborg, er gammel Tønder-seminarist og har ikke glemt sin gamle kærlighed. I kommission på Skandia-Forlag i Flensborg har han udgivet et nytryk af det perspektiviske kort over Tønder by fra Braun-Hogenberg 1588. Det er i sig selv en god ting at eje, og nytrykket er til granskning af byens forhold i middelalderen lige så godt at have som originalen, bortset fra at det ikke har dennes fine kobbertrykskarakter, men til gengæld er originalen uoverkommelig dyr for hjemstavns glade granskere. Fingerlette folk med farvesans kan selv lægge farver på, hvis ikke de foretrækker at anskaffe de tryk, som forfatteren selv har koloreret i hånden, for sådan kan man også få dem. Kortet fås i en pæn mappe.

I en tilsvarende mappe har Lorentzen fremstillet en rekonstruktion af Tønderhus' udseende omkring 1600 i 4 blade, forestillende slottet set fra de fire verdenshjørner. Også de kan fås kolorerede. En sådan genfremstilling er fuldt ud forsvarlig, når den sker på papiret som her. En tegnet rekonstruktion af et gammelt bygningsværk afviger i princippet ikke fra en hvilken som helst historisk fremstilling. Som en sådan kan

den være grundet på gode eller slette kilder og mere eller mindre rigtig eller fuld af mangler. Men det er den eneste måde, man kan genfremstille svundne tiders bygningsværker på.

I hovedsagen gør genfremstillingen et godt indtryk, også når man sammenligner den med den medfølgende grundplan. Enkeltheder kan naturligvis drøftes, f. eks. kanonernes anbringelse i volden. Oprindelig må de have været samlet i runddelene på hjørnerne, men rekonstruktionen er fastholdt til en tid, der viser både ældgamle og – for tiden – højmoderne træk, så slottet har virkelig ved 1600 været fuld af tilsyneladende modsigelser. Hovedbygningens tag er spændende, for det opkaster det spørgsmål, om huset har bestået i flere parallelt sammenbyggede huse som på Lyksborg og andre lidt ældre huse, eller om der kun er tale om et firedelt tag, som er sat på tværs. Også fangetårnets mærkeligt isolerede stilling maner til eftertanke, og det er ved den slags spørgsmål, at man savner teksten. Men det er vist meningen, at den skal komme siden.

Set som helhed bør man skønne på udgivelsen.

Poul Kürstein

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

HORSENS HAVN

- Mange moderne stykgodskraner
- 7,00 m vanddybde
- Havnen kan besejles dag og nat
- Store arealer ved kaj og jernbanespor ledige til udleje

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruleautomobil-Aktieselskabet
for Haderslev Amt og By

Haderslev, tlf. (045) 2 38 55

DEN NORDSLESVIGSKE FOLKEBANK

AKTIESELSKAB
AABENRAA

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, Haderslev,
tlf. (045) 2 17 37.

Redaktørernes adresser:

Viceskoleinspektør W. Christensen,
Brorsonsvej 37, Tønder.

Viceskoleinspektør Chr. Stenz,
Tøndervej 173, Åbenrå.

Cand. polit. Inger Bjørn Svansson,
H. P. Hanssensvej 9, Haderslev.

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder

HOPTRUP HØJSKOLE - Hoptrup

Vinterskole for unge mænd og kvinder
3 eller 5 mdr. fra november ell. januar

Sommerskole for unge mænd og kvin-
der, 3 ell. 5 mdr. fra maj. **Axel Nielsen**

DANEBOG HØJSKOLE - ALS

3 mdr. sommer-, 5 mdr. vinterskole

Tlf. (044) 6 41 12

Gunner Rasmussen

TRY HØJSKOLE

9330
Dronninglund
Sygeplejehøjskole

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Handelsgymnasium - Handelshøjskole-
afdeling

Sdr. Landevej 30 - Tlf. (044) 2 55 25

TØNDER STATSEMINARIUM Grænselandsseminariet

Tilmelding for 1970/71 helst inden

1. maj, senest 30. juni.

Telf. (047) 2 12 30

GRAM KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM 1/3 • VOJENS